

Wogulisches Wörterbuch

Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto, bearbeitet von Vuokko Eiras, herausgegeben von Arto Moisis. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Helsinki 2013.

Régóta várt szótár jelent meg Finnországban 2013-ban: Kannisto manysi (vogul) gyűjtésének szótári anyaga, a gyűjtést követően több mint egy évszázad elteltével.

Artturi Kannisto (1874–1943), finn nyelvész, 1901 szeptemberétől 1906 karácsonyáig élt Szibériában a vogulok között, s ezen idő alatt bejárta a teljes manysi nyelvterületet, 11 nyelvjárás beszélőitől gyűjtött felbecsülhetetlen értékű nyelvi és néprajzi anyagot. Öt évig tartó útjáról folklórszövegekkel, 650 válogatott néprajzi tárggyal, fontos néprajzi feljegyzésekkel, másfélszáz, lemezre felvett manysi dallammal, számos fényképpel és hatalmas mennyiségű szótári gyűjtéssel tért vissza. Mindezeknek a feldolgozásán egész további élete során munkálkodott, de minden anyagát kiadásra előkészíteni, publikálni már nem tudta. Ez nem is meglepő, hiszen az általa gyűjtött anyag mennyisége további kutatói generációkra is nagy feladatot rótt. Számos tanulmánya, a manysi nyelv tatár jövevényszavait feldolgozó monográfiája mellett fáradhatatlanul dolgozott a gyűjtött népköltészeti szövegeken. Munkájában 1933-tól Matti Liimola segítette, és végül Kannisto halála után az ő gondozásában jelent meg a szöveggyűjtemény 1951 és 1963 között 6 kötetben (*Wogulische Volksdichtung I–VI.*). Még tovább húzódott a lexikális gyűjtés feldolgozása. Matti Liimolára maradt ez a feladat is, de a népköltészeti kötetek kiadása mellett a szótár készítésével nem tudott kellőképpen foglalkozni, ezért 1968-tól Liimola tanítványa, Vuokko Eiras is bekapcsolódott a munkába, majd pedig Liimola halálát követően (1974) Eirasra maradt a szótári munka befejezése. Kannistóhoz hasonlóan járt több pályatársa is, azaz általában a gyűjtőknek a szókincsanyaga volt az, aminek a kiadása legkésőbb valósult meg, és többnyire már az utódok gondozásában. Legkézenfekvőbb párhuzamként Munkácsi manysi szótárát említhetjük meg, mely a gyűjtés után 97 évvel jelent meg Kálmán Béla gondos feldolgozásának köszönhetően (Munkácsi – Kálmán 1986). 11 évvel haladta meg ezt az időtartamot a Kannisto szótár elkészülte.

Kannisto szótári hagyatéka kb. 30.000 szócédulát tartalmaz 65 dobozban. A szavak ún. negyedívekre lettek feljegyezve, többnyire az adott szót tartalmazó nyelvi példákkal kiegészülve. A gyűjtő már viszonylag rendezett állapotban hagyta ezt az anyagot az „utódokra”. Kannisto 11 manysi nyelvjárásból gyűjtött, köztük a már akkor is a kihalás szélén álló nyugati és déli nyelvjárásokból is. A keleti manysi dialektusok az ő idejében még viszonylag nagyobb számú beszélővel rendelkeztek, de a 20. század végére ezek is eltűntek. Napjainkban már csak az északi manysi nyelvjárásnak vannak beszélői, de az erős eloroszosodás miatt

ez a nyelvjárás is erősen veszélyeztetett. Természetesen Kannisto maga is tisztában volt a manysi nyelv/nyelvjárások veszélyeztetettségével, részben ez indokolja, hogy a szavak, kifejezések olykor részletes magyarázatokat, néprajzi hozzáfűzéseket kapnak, részben pedig a kor „szelleme”. A 19. és 20. század fordulójának finnországi finnugor gyűjtői nyelvi lejegyzéseikben kitüntetett figyelmet fordítottak az anyag hangtani pontosságára valamint a szókészleti gyűjtésre. Kannisto manysi lejegyzéseinek fonetikai pontossága a finnugristák számára közismert, a szótári gyűjtés nagyságáról is lehetett tudni, olvasni (Eiras 2001.) Kannisto maga is fontosnak tartotta munkájának ezt a részét, sőt, egyes feljegyzések szerint a legfontosabbnak: „Tuloksena viisivuotisilta matkoiltani on ensiksikin sanastoa...”⁹ (Kannisto 1908: 7, idézi Eiras 2001:8); „...päätyönäni on ollut muresanaston kerääminen.”¹⁰ (Kannisto 1904: 2, idézi Eiras 2001: 8). A cédulák tartalmát illetően Kannisto így fogalmazott: „Elengedhetlenül fontosnak tartottam, hogy minden szónak leírom a legfőbb ragozott alakjait, és számos példával világítsam meg az adott szónak és különféle alakjainak a beszédbeli használatát és a jelentését; ily módon a szógyűjtésem bőven tartalmaz mondattani anyagot is. Szisztematikus szógyűjtésem széleskörű leírását adja a vogul nép anyagi és szellemi kultúrája különböző területeinek, mint pl. az életmódjuk, lakásuk, ruházatuk, gazdasági és társadalmi körülményeik, szokásaik, szórakozásuk, hitéletük.” (Kannisto 1908:7, idézi Eiras 2001:7, fordítás S. K.) Könnyen belátható, hogy a szótár gondozóinak, kialakítóinak fontos és nehéz elméleti kérdésként kellett megküzdeniük azzal, hogy milyen mértékben, mekkora részletességgel jelenítsék meg a cédulákon található információkat a szócikkekben.

A 961 oldalas szótár rövid bevezetésében (Vorwort V–VII) olvashatunk Kannisto gyűjtésének legfőbb adatairól, valamint a szócéculák Kannisto utáni „sorsáról”, az anyag feldolgozásban szerepet játszó tudósokról. Mint fentebb már szóltam róla, ők Matti Liimola, és a pályáját gyakorlatilag e szótár létrehozásának szentelő Vuokko Eiras voltak, valamint megemlítendő, hogy Eiras nyugdíjba vonulását követően Arto Moisio végezte el a végső „technikai” tennivalókat, finomításokat. A német fordításban Klaas Ruppel közreműködött, manysi szakértőként pedig Ulla-Maija Forsberg vett részt a munkálatok kései szakaszában. A bevezetést követi a szótár betűrendjének leírása (Alphabetische Reihenfolge VI–II). A finnugor nyelvtörténeti szótárakban jártas szakembereknek nem ismeretlen az a fajta sorrendező elv, mely a szókezdő magánhangzót követően – már ha magánhangzóval kezdődik a szó – elsődlegesen a mássalhangzók szerint rendezi sorba a szavakat. Ezt a módszert elsősorban a dialektusonként igencsak változatos magánhangzó-megfeleléseket mutató nyelvjárású szótárak alkalmazzák. Eszerint az elv szerint szerkesztette Eiras a népköltési gyűjtemények szószedetét

⁹ „Ötéves utazásaim eredménye legelőször is a szókincs...” (fordítás S. K.)

¹⁰ „... fő munkám a nyelvjárású szókészlet összegyűjtése.” (fordítás S. K.)

(Eiras 1982), ezt az elvet követi ez a szótár is. A betűrend ismertetését követően a szócikkek felépítésének a bemutatása következik (Aufbau der Wörterbuchartikel IX–X), s végül a nyelvjárások felsorolása és rövidítése, valamint a nyelvtani kifejezések és a szótárban szereplő nyelvek rövidítései (X–XI).

A szócikkek felépítése etimológiai alapelvű, azaz egy szócikkben szerepelnek a történetileg összetartozó szavak, tehát a származékok, összetételek, igekötős igék. A névszói címszavak nominatívuszi alakban állnak, igék esetében pedig az ige fő szerepel címszóként. A szócikken belül a nyelvjárások Kannisto „eredeti” sorrendjében szerepelnek: először a déli nyelvjárási alakok, majd a keleti, nyugati, s végül az északi nyelvjárásból feljegyzett formák. Ugyanezt a sorrendet találjuk Kannisto tanulmányaiban, vagy a fentebb említett, a népköltészeti kötetekhez készült szószedetben is, s ennek az oka az, hogy a hangtanilag „eredetibb” formát mutató alakok kerülnek előbbre, és hangtanában legarchaikusabb a déli nyelvjárás. A szavak és kifejezések jelentése németül szerepel, némely esetben oroszul is, feltehetőleg ott, ahol a cédulákon eredetileg is szerepel orosz jelentés. A szavak eredetére vonatkozóan csak akkor van megjegyzés, ha a szó kölcsönszó. Ebben az esetben az átadó nyelvre utal a szócikk, az átadó nyelvi alakot már nem tünteti fel.

Fentebb már párhuzamot vontam Kálmán Béla Munkácsi-szótárával, s a továbbiakban sem tudom kikerülni a szótár használhatóságának értékelésekor a két mű összehasonlítását. Terjedelmében körülbelül azonos hosszúságú kötetekről van szó. Úgy vélem, a bevezető részben túlzottan szűkszavúra sikeredett a szótár szerkesztési elveinek és a szócikkek felépítésnek ismertetése; míg a Munkácsi-szótárban Kálmán Béla pontokba szedve több oldalt szán ezeknek a fontos információknak, jelen szótár féloldalnyi terjedelemben teszi ezt. Nem tudjuk meg, hogy a cédulákon szereplő nyelvi feljegyzések milyen arányban, milyen elvet követve kerültek be a könyvbe, csak a cédulák anyagait használta-e fel a kötet összeállítója, vagy a népköltési kötetekben szereplő adatokat is. Nem derül ki, hogy a szótárban szereplő kérdőjelek (például a jelentésmegadásnál) milyen bizonytalanságra utalnak, mikor tartotta szükségesnek a szerkesztő az orosz fordítás feltüntetését. Követhetetlen számomra, hogy a címszavak összetételekben való előfordulása mikor szerepel német fordítással, mikor fordítás nélkül, és mikor felsorolásszerűen. Ez utóbbi esetekben egy-egy összetétel jelentésének a kibogozása, az összetétel másik tagjának (vagy tagjainak) a megtalálása sokszor igen csak időigényes feladat, nekem nem is sikerült több példánál sem, de ez lehet, hogy annak róható fel, hogy a manysi nyelvjárások közötti hangtani megfelelésekből nem vagyok kellőképpen felkészült.

Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy voltaképpen milyen felhasználói igényeket figyelembe véve készült is a szótár. A Kannisto által használt transzkripció és legfőképpen a déli manysitól indító nyelvjárási sorrend gyakorlatilag előírja a manysi hangtörténet, a manysi nyelvjárások összehasonlító hangtanának

legalábbis alapfokú ismeretét. Ha nem tudjuk, hogy egy északi vagy bármely más nyelvjárási szóalaknak hogy kellett hangoznia a többi nyelvjárásban, kicsi az esélye, hogy rátaláljunk a keresett adatra. Nem kívánok állást foglalni afelől, hogy jó döntés-e a déli nyelvjárási alakokat címszóként szerepeltetni vagy nem. Bizonyos érvek mellett szólhatnak, hogy illendő Kannisto eredeti feldolgozómódját követni: egy nyelvtörténeti alapon összeállított nyelvjárási szótár miért ne választhatná a legarchaikusabb dialektust a címszavakban. A Kannistótól gyakorlatilag már rendezett formában örökölt cédulaanyagból készített mű nyilván hüén kell, hogy tükrözze a gyűjtő elképzeléseit. Ugyanakkor napjainkban már olyan kérdések is felmerülnek, amelyek 100 évvel ezelőtt még nem fogalmazódhattak meg. Ma a manysi nyelv egyetlen beszélt nyelvjárása az északi, ezen alapul a manysi irodalmi nyelv, ezen a nyelvjáráson íródott a legtöbb elérhető manysi szöveg. Ma a manysiul tanulók, a manysi nyelvet kutatók és nem utolsósorban azok a manysi származásúak, akik anyanyelvükkel foglalkoznak, általában az északi nyelvjárást ismerik, tanulmányozzák. Ez a szótár az ő számukra használhatatlan, hacsak nem merülnek el alaposabban a manysi filológiában, nem tanulmányozzák a manysi történeti hangtant és a további nyelvjárásokat. És akkor nem beszéltünk azokról a szótárhasználókról, akik esetleg nem is, vagy csak alig ismerik a nyelvet, csupán egy-egy szónak, adatnak szeretnének utánajárni.

Ezen a helyzeten nagyon sokat javítana, ha a szótárnak lenne legalább a jelentések szerint rendezett mutatója. Bevallom, mikor először kezembe vettem a szótárt, nem is akartam elhinni, hogy a könyv véget ér az utolsó szócikkkel. Felmerült bennem, hogy talán csak az én kötetemből hiányzik a szómutató. A Munkácsi-szótárhoz Kálmán Béla német és magyar szómutatót is készített. Ennek a szótárnak rendszeres használója vagyok, és állíthatom, a szómutatót is nagyon gyakran forgatom, nem ritkán innen kiindulva találok meg az adott lexémát, a mutató tehát teljes mértékben szerves és szükséges részét alkotja a kötetnek.

A szócikkekben az etimológiai egybetartozások megítélését illetően nehéz véleményt mondani. Vélhetően a kötet összeállítóját ebben a kérdésben elsődlegesen Kannisto saját lejegyzései, döntései vezették. Bár több monográfia (Honti 1982, 1999), és szótár is (DEWOS, UEW) tartalmaz jól használható etimológiai anyagot, teljes manysi etimológiai szótár nincs, ilyet tehát nem használhatott Eiras az anyag rendezése során. A Finnugor Társaságban, 2000-ben tartott előadásában úgy fogalmazott, hogy ebben a kérdésben alapelve az óvatosság, az etimológiailag csak bizonytalanul egybekapcsolható adatok külön szerepelnek. (Eiras 2001: 17) Mindenesre található példa arra, hogy Kálmán Bélánál külön szócikkekben szereplő lexémák a Kannisto-szótárban egy szócikkbe kerültek, és a fordított esetre is.

A szócikkekbe került származékok rendkívüli mennyiségű adatot kínálnak minden nyelvjárásból, ezek kiváló új lehetőségeket és anyagokat rejtenek a manysi

nyelvjárások elemzéséhez. Ugyanakkor akadnak olyan példák, melyek alapelvekben véleményem szerint vitathatóak. Természetesen nem egyszerű dönteni egy ilyen típusú nyelvi anyag esetében a származékok és összetételek lexikalizálódottságát, feltüntetésük indokoltságát illetően. Vannak esetek, amikor biztosak lehetünk abban, hogy az adott alak nem lexikalizálódott, tehát szükségtelen szótári egységként való megjelenítése (gyakran ilyenek például az egyszerű melléknévképzős főnévi származékok). Hasonlóképpen érthetetlen, ha az igei származékok között a passzív ragozású igealakok is felsorolódnak.

Összegzésként sajnós csalódottságot kell megfogalmaznom. Rendkívül nagy eredménynek tartom a szótár megjelentét, elismeréssel adózom a nagy gyűjtő, Kannisto teljesítménye előtt. Egyértelműen nagyra tartom a feldolgozókat, Liimola és Eiras munkásságát. Utóbbit személyesen is ismerem, és neki köszönhetően magam is bepillantottam Kannisto eredeti céduláiba. A falnyi könyvespolcot megtöltő cédulaanyag feldolgozása hosszú évtizedeken át embert próbáló feladat lehetett. Az elkészült mű azonban nem nyerte el a tetszésemet, legfőképpen azért, mert nem „felhasználóbarát”. Egy szótár fontos fokmérője annak használhatósága, s ebben a tekintetben nem lehettem elégedett. A szómutató hiánya talán olyan hiányosság, amely könnyen orvosolható, akár külön füzetben is gyorsan megjelentethető. A digitálisan rendelkezésre álló anyagból ez feltehetően nem túl nagy munkával létrehozható. A nehéz áttekinthetőség, a szavak hosszan tartó, gyakran eredménytelen és bosszantó keresgélése azonban már nehezebben orvosolható. Úgy gondolom, ha manysi szótárra van szükségem, a továbbiakban is a Munkácsi – Kálmán szótárt választom, melynek néhány éve már digitális verziója is elérhető, kereső funkcióval és angol fordításokkal kiegészülve.

Irodalom

- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin.
- Eiras, Vuokko (1982), *Wogulische Volksdichtung VII*. Gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto. Wörterverzeichnis zu den Bänden I-IV. Bearb. von Matii Liimola und Vuokko Eiras. Herausgegeben von Vuokko Eiras MSFOu 180.
- Eiras, Vuokko (2001), *Mansin murrenanakirjatyön leksikografisia ongelmia*. JSFOu 89. 7–20.
- Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Bibliotheca Uralica 6. Budapest.
- Honti László (1999), *Az obi-ugor konsonantizmus története*. In: *Studia Uralo-Altaica*. Supplementum 9. Szeged.
- Kannisto, Artturi (1904), *Matkakertomus vogulimailta II*. JSFOu 22: 3.
- Kannisto, Artturi (1908), *Matkakertomus vogulimailta V*. JSFOu 25: 5.

- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest. A szótár interneten elérhető változata: <http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=munka&subnavi=edictionary>
- UEW = Rédei Károly (szerk.), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (1988), Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Wogulische Volksdichtung I–VI*. Gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto. Bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. MSFOu 101 (1951), 109 (1955), 111 (1956), 114 (1958), 116 (1959), 134 (1963).

Sipőcz Katalin

Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen:

Rokon nyelveink szótárai.

Fejezetek a magyar lexikográfia történetéből

Szerkesztette: Maticsák Sándor.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2014. 307 o.

Az izgalmasnak ígérkező könyv kilenc fejezetből áll: az első ötnek a szerkesztő, Maticsák Sándor a szerzője, a 6–8. fejezetnek Tóth Anikó Nikolett, a 9.-nek a szerkesztőn kívül Petteri Laihonen az alkotója.

1. A Bevezetés (7–14). A mű tudománynépszerűsítő műként elsőként a finnugor (az uráli) nyelvrokonságról, e népek lakóhelyéről és létszámáról ír. Az obiugor nyelvrokonok számát igen magasnak adja meg, az itt szereplő 40 000 vognulnak és osztjáknak véleményem szerint csak jó fele beszél is anyanyelvén. Ezután a szótárírás korszakait ismerhetjük meg egy-egy magyar, finn, észt és lapp mű idézésével. Az oroszországi hőskornak a 18. századot lehet tekinteni: az első szójegyzékek, szótárak idejét. A 19. század elején elkészültek a kis finnugor nyelvek bibliafordításai. A 20. század két eredménye: egyrészt a finnugor nyelvek latin betűs ábécéjét is kidolgozták (amely átmeneti helyzetet teremtett a cirill betűs szovjet társadalomban), és a század utolsó évtizedében bibliafordítások és nagyszótárak születtek a Szovjetunió összeomlása után. Ezt követően a kötet anyagát tárgyalva előljáróban az olvasható: csak a fontosabb finnugor szótárakat elemzi a könyv.

2. A hőskor: a 17–18. század szójegyzékei, szótárai (15–30). A kezdetek vázolására után az oroszországi expedíciókról olvashatunk: Nicolaes Witsen, D. G. Messerschmidt, P. J. von Strahlenberg, G. F. Müller, J. E. Fischer, P. S. Pallas, Damaskin, V. N. Tatiščev, I. I. Lepëhin, V. Pucek-Grigorovič, G. Similejskij, A. Popov, I. Kuroedov lexikográfiai tevékenységéről. A legjelentősebb munkák – Noord en Oost Tartarje..., Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und